

Hazaszeretetre, honvédelemre nevelés a honvéd gimnáziumban

„A múlt nélkül hiába akarunk élni, lehetetlen. Gyöke-
rek nélkül elpusztulunk.” (1) Papp Anna

A hazafias nevelés az utóbbi évtizedben mélyreható változáson ment át. Valóban átment? A Magyar Pedagógiai Társaság életéből közölt hírek közt találhatóunk ilyen címet: Haza- és honvédelmi tudatunkért (2). Az 1990-es dátum az átmenet bizonytalanságát, zűrzavarát sugallja, s óvatos szemléletváltást sejtet: „Az erre (ti. szocializmusra) »épített« hazafiság- és honvédelem-felfogás erőteljes kritikára, újraértelmezésre szorul, s nincs semmi konkrét indokunk arra, hogy a jelen társadalmi, gazdasági, ideológiai és politikai feltétel-rendszerében szocialista hazafiságról, honvédelmi nevelésről beszéljünk” – írja Bodó László. (3)

Hazafiság – hazaszeretet – hazaszeretetre nevelés! – csak így, jelzők nélkül. Holott korábbi sorsunkból belénk rögzült, hogy a hazafiság, ha nem szocialista, akkor nem is igazi, a nemzetköziség is csak proletár jelzővel értelmes kifejezés. „Át kell gondolnunk a múltat ahhoz, hogy a jelenlegi, percről percre változó, talán jó irányba mozduló korunkban a hazafiság tartalmáról, a hazafiságra nevelés feladatairól határozott elképzelésünk legyen. Nincs (...) miniszteri rendelet, törvénynek minősülő nevelési terv, magunknak kell irányt változtatni, s a fogalmakat igazi tartalommal megtölteni.” (4) Mindenekelőtt azonban nekünk, pedagógusoknak kellett, kell megváltoznunk, hogy a tantárgyainkból adódó lehetőségeinket ki is használjuk.

Kétségkívül mutatkozik bizonytalanság a pedagógustársadalomban. A lassan elkopó osztályfőnöki órák nem kínálnak megfelelő nevelési helyzeteket. A szaktárgyhoz kötődő nevelési lehetőségek is egyre inkább esetlegessé válnak, különösen a történelemórán, hiszen a történelemtanárokat olyan vád is érte a közelmúltban, hogy hamis történelemképet közvetítettek, azaz mintegy ők az okai annak, hogy a diktatúra negyven évig megmaradhatott; ők az okai annak, hogy a „bűnös nemzet” eszméje megmérgezte nemzeti tudatunkat, aláasta önbecsülésünket. A bizonytalanság oka az is, hogy legújabb korszakunk változásai újra és újra fölvetnek régi dilemmákat: az új integrációban nem rendelődünk-e alá más hatalmak akaratának, mint eddig; lesz-e mód magyarságunk megőrzésére, vagy beteljesül-e a jóslat, hogy feloldódunk a nagy népek tengerében? Nagy tehát a felelősségünk, nekünk néhányunknak különösen, akik a honvéd gimnáziumokban tanítunk haza-tudatot megalapozó tárgyakat, s azoknak is, akik a honvédelmi nevelés mára avított tekintett feladatával foglalkoznak.

Középisoklás fiataljaink fejlődésük kritikus szakaszában vannak. Ebben az életkorban alakítják ki véleményüket a világról, megpróbálják meghatározni helyüket a világban, saját életcéljukat, eszmény- és példaképüket. Szükségszerűen felvetődnek ilyen kérdések: mit jelent a haza, mit jelent magyarnak lenni, mit Európához tartozni?

A Haza fogalma a történelem során sokat változott. A Kárpát-medencébe jöttünkől kezdve a szülőföld az etnikai közösségek összetartó erejévé vált, történelmünk során természetes módon bővült, így kapcsolódott hozzá a közös nyelv, a közös kultúra, majd a társadalom más összetevői is. A haza a szülőföld, az adott társadalmi, emberi közösség, annak jelene és múltja, hagyománya, kultúrája. A tevékenység oldaláról fogalmazva egy történelmileg adott, meghatározott társadalmi közösség együttes munkája, küzdelme az életért és a felemelkedésért. A hazafiság ebből fakadóan nem más, mint az egyén vagy az egyes csoportok aktív és pozitív bekapcsolása a nemzet felemelkedéséért, haladásáért vívott küzdelembe.

A Hazát – mint szüleinket, szülőföldünket – általában nem magunk választjuk magunk számára. „Szívet cseréljen, aki hazát cserél” – szokták mondani. A Haza az emberek döntő többsége számára születésüktől adott. Természetesen érthető, hogy mindenki gazdag, fejlett, szép hazában, korszerű feltételek között szeretne élni. Valójában azonban, az emberek, népek többsége ezt nehezen érheti el, marad számukra a küzdelem. Az igaz hazafiság nem egy kész és minden területen komfortos otthon szeretete, hanem ennél lényegesen több és más is. Az életet, kultúrát adó közösséghez, emberi kapcsolatokhoz való ragaszkodás, közös küzdelem a haza, az otthon, a közösség boldogulásáért.

Az ifjúság, az új nemzedék részéről nagyon is érthető, hogy nem a múltba, hanem a jövőbe kíván tekinteni, azt nézi, mire mehet, milyen lehetőségek állnak előtte hazájában, mennyire vannak adva az emberi élet, az emberi felemelkedés feltételei. (5) Úgy látszik, hogy e kérdés az utolsó negyven évben mindig is élt a fiatalokban. Manapság homályos és pesszimista a fiatalok jövőképe. A mai fiatalság válságérzékeny, nem lelkesítik őt világmegváltó tervek, legfeljebb az anyagi gyarapodás ad számára biztonságérzetet. Valószínűleg ez összefüggésben van azzal az identitás-problémával, ami nagy változások időszakában gyakran jelentkezik.

A rendszerváltást követően az iskolaügy depolitizálódott, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a hazafias nevelés egyik részterülete, a honvédelmi nevelés kihullott a nevelési célok közül. Valljuk meg, korábban is már meglehetősen formális volt az ez irányú tevékenység, s ezért ezt a változást nagyon sokan pozitív fejleményként élték meg. Ugyanakkor logikusan vetődött föl a kérdés, lehetséges-e egészséges magyarságtudatot, nemzeti identitástudatot kialakítani a honvédelemre nevelés nélkül. Ugyanennek a korszaknak a szülőitei a honvéd középiskolák, elsősorban a gimnáziumok, amelyek – úgy látszik – pótolni voltak hivatva az iskolatársadalom egészéből elmaradó honvédelmi nevelést. Igaz, a Varsói Szerződés megszűnése a tevékenységet is átalakította, hiszen a pedagógiai szférát korábban átható ellenségkép megszűnt, s a korábban volt „ellenség” együttműködő partnerre, integráló félle vált.

A hazafiságra nevelés kétségkívül új elemeket kapott a régi értelmezés helyett, s ma a következőt takarja: „A hazafiságra nevelés a hazához (szülőföld, anyanyelv, az ország lakói, az azonos nemzethez tartozók, nemzeti hagyományok és kultúra) való pozitív viszony kialakítására és megszilárdítására irányuló nevelési törekvés. A hazafias nevelés a nemzetállamok kialakulásával vált hangsúlyos célkitűzéssé. Progresszívnek elismert formáiban egyeztetni igyekeztek a nemzetközösséggel, de mind a családokban, mind az iskolákban és az ifjúsági szervezetekben folyó nevelés gyakran vált a beszűkült nacionalizmus terjesztésének színterévé.” (6) E fogalmi meghatározás rögtön kérdésekre készít: Haza és Nemzet fogalma mennyire fedi egymást; kultúrnemzet és politikai nemzet azonos tartalmat hordoz-e; létezik-e a homogenizált nemzetállam; s a nacionalizmus-patriotizmus megkülönböztetés mint kelet- és közép-európai fogalmi differencia használható-e a továbbiakban a közös európai porondon? (Vö: az angol nem tesz különbséget a kettő között!) A Haza mely értelmezését fogadhatjuk el: a földrajzit (térbeli elemek), a történelmit (időbeli elemek), az ökológiát (természeti, környezeti elemek), a társadalomlélektanit (társadalmi kapcsolatok rendszere vagy hiánya), vagy a liberalizmus (civil

társadalom kiépülése, aktivitása) által megfogalmazottat? (7) Az e kérdésekre adandó korrekt válaszokkal még adósak vagyunk.

*

A hazafiságra nevelés mindenekelőtt érzelmi és akarati nevelés – írja a Pedagógiai Lexikon. Az érzelmi nevelésben fontos szerepet kap a gyermekkor, ismerkedésünk a nép szellemiségével: kisgyermekkorban kell elsajátítanunk a ránk jellemző gondolkodásmódot, ezzel együtt meghódítanunk nyelvünket. A nyelv mindenki számára elsősorban az anyanyelvet jelenti. Az iskolai nevelés egyik fontos feladata az elsajátítás automatizmusát tudatossággá alakítani. Hazafiságunk része, hogy miként szólalunk meg, s ez nem feltétlenül egy nyelvet – a hivatalosat – jelent csupán; a nyelv az az eszköz, ami által a közösséggel megértethetem magam, ez adja meg az összetartozás öntudatát számunkra, ez közvetíti a nemzeti tudományokat.

Az érzelmi alapú nemzeti identitás egyik legfontosabb iskolai meglapozója az irodalom, melynek át kell vennie azokat a feladatokat is, amelyeket korábban a család teljesített. Fiataljainkra gyakran jellemző a beszűkültebb képcső-látás, az akciófilmekből megismert brutalitás, a nyelvi durvaság, a kulturális értéktelenség és az értéktrombolás. Elkésérrítő hallani a tanítványoktól, hogy nekik gyerekkorukban a szüleik nem meséltek, nem énekeltek velük együtt stb.

A hazaszeretetre nevelés folyamatában a gyermekkor érzelmi hatásainak primátusa van. Ekkor lehet megteremteni az érzelmi, jellembeli és erkölcsi alapot, amely döntő a további építkezésben. A szervezett játékok, magyar gyermekdalok, versek, népmesék, regék, mondák stb. meghatározó szerepűek. Ezt követően a második szakaszban fokozatosan kapcsolódhat be az értelmi nevelés. (8)

A hazaszeretet megalapozásához nagy szükségünk van az irodalomra; amit az órákon átadunk tanítványainknak, az már meghatározott szempont szerinti válogatás, a fő vonulat, mely nem törekedhet teljességre. „Az anyanyelv és irodalom egyik legnagyobb, múltat és jelent együtt idéző területe a hazafias nevelésnek. Maga az anyanyelv közismerten túlbecsülhetetlen és természetes hordozója a nemzeti tudat kialakulásának. Furcsa viszony: azt mondják, addig magyar valaki, amíg álmában magyarul beszél. A valóság ennél sokkal összetettebb. Az anyanyelv valahol állandó tényező, de nem kizárólagos.” (9) Hasonló a helyzet a magyar irodalom ismeretével is. Általában a magyar nyelv és irodalom ismerete és használata együtt jár a magyar identitás kialakulásával, mindkettő egyszerre történeti és mai, a nemzeti múlt és jelen művészeti kommunikációjának eszköze. Ilyen szempontból a történelem és az irodalom azonos helyzetben van mint nemzeti tudatot létrehozó tényező, mindkettő ugyanarról szól, a társadalomról és az emberről, csak az egyik a társadalom oldaláról, a másik az egyén oldaláról közelít tárgyához. Így lehetséges, hogy e tárgyak kiegészítik egymást a hazafias nevelés munkájában, nem pedig egymás vetélytársaként jelennek meg.

Az érzelmi alapú nevelésben a leghatásosabb nevelőeszközünk a példamutatás lehet. A történelemből és az irodalomból vett példák mellett szükséges a mai társadalom életéből is bemutatni olyan embereket, akik alkotó munkájukkal fejezik ki hazaszeretetüket. (10)

*

A szülőföld a szülőháztól a regionális hazán keresztül akár az egész országig terjedhet. Az ezért való tenni akarás a cselekvő hazafiság kinek-kinek a mikrokörnyezethez fűződő viszonyából fakadhat. Átalakult, változó országunk hazájukhoz ragaszkodó, aktív és tevékeny emberek nevelését igényli a szülőktől és az iskolától. „A gazdasági, társadalmi metamorfózis alapja a magántulajdon. Ez azt is jelenti, hogy az állampolgárok a hazát is igyekeznek tulajdonba venni, területeket és épületeket szerezni és otthonossá tenni... A jelenben és a jövőben élő és cselekvő hazafi értéknek tartja a szülőházat és a családot, gyermekei számára kiválasztja és támogatja az iskolát. Szülőfalujához vagy -városához ragaszkodik, s részt vesz közle-

tének formálásában...” (11) A jó hazafítól a lokálpatriotizmus nem áll távol, a lokálpatrióta tevékenysége a településre irányul: a falu vagy a város fejlesztésére és gyarapítására.

A középiskolás korosztály egy része – így a mi iskolánk növendékei is – pont abban az érzékeny korszakban kerül távol a szülőföldjétől, amikor a környezetbe való beilleszkedés mint az identitás része megtörténhet. Mit tehetünk, hogy ez a kapcsolat ne szakadjon meg, hanem erősödjék? Segítségünkre siet e kérdésben a honismereti mozgalom, mely ráirányítja a fiatalok figyelmét a nemzettörténet részleteire, segít megértetni velük, hogy a „helytörténet nem az országos köztörténet helyi vetülete, hanem a helyi sajátosságok, a csak ott és csak akkor ott lehetséges helyi események, helyi sajátosságok tárháza”. (12) S „ahol ily nagy dolgok nem történtek”, ott segítségül lehet hívni a néphagyományt. A szülőföldre való kötődést érzelmi síkon így próbálhatjuk ébren tartani. Történelemtanításunk akkor hatékony, ha élő korpépet tud adni. „A történelemtanítással megfelelően összehangolt honismeret a nemzeti tudat formálásában meghatározó szerepet tölthet be: jobban megismerhetjük önmagunkat, mások is reálisan ismerhetnek meg bennünket.” (13)

Ugyanakkor a helytörténet segít kapcsolatot teremteni a régi és az új környezet között. Tanulóink egy részét megbízzuk az intézménytörténet gondozásával, tekintettel arra, hogy leendő katonákról van szó, kutatják alakulatok, fegyvernemek, lassan elnéptelenedő, lepusztuló laktanyák történetét, a magyar hadtörténelem egyes eseményeit. S ha már megismerkedtek a levéltári, könyvtári, múzeumi források tulajdonságaival, szívesen nyúlnak a szavakban már nem élő emlékezet tárgyiasult dokumentumaihoz, s közben megszokják az időszemléletet, a korszemléletet, mellyel megalapozzuk történelemszemléletüket is.

A cselekvő hazafisághoz segítségül hívhatjuk a társadalomismeretet is, hogy identitástudatunk töretlen legyen. A NAT bevezetése a hagyományos tantárgyi struktúrákat amúgy is szétfeszíti, az ember és társadalom műveltség-tömb négy társadalomtudományos tantárgy kérdéseit foglalja össze, s együttes megvilágításukra törekszik: ezek a társadalomismeret, az állampolgári és gazdasági ismeretek, az emberismeret és a történelem. Ezek közül – ahogy *Szabolcs Ottó* megállapítja – a történelem a társadalmi fejlődés bemutatásakor diakronitásra, a másik három szinkronitásra törekszik.

Az említett műveltségi blokkok közül a magam részéről a társadalmi ismereteknek tulajdonítok nagy jelentőséget, elsősorban azért, mert a Haza alulról, általunk szerveződik. A Haza kiváltja a cselekvés szándékát, biztosítja az alkotás örömét, az emberi szellem példamutató bátorságát. Társadalmunk metamorfózisa a polgár nevelését igényli, akinek legjellemzőbb „tulajdonsága a tudatos cselekvés, a vállalkozásra és változtatásra való készség, az alulról szerveződés jogának fenntartása, a minimalizált hatalom eltűrése, a jártasság az üzleti életben, a vonzódás az értékes kultúrák és a társasági élet iránt, az idegen nyelvek elsajátítása, az célra és sikerre törekvés a munkában, a tudatos határozottság

A Hazát – mint szüleinket, szülőföldünket – általában nem magunk választjuk magunk számára. „Szívet cseréljen, aki hazát cserél” – szokták mondani.

A Haza az emberek döntő többsége számára születésüktől adott. Természetesen érthető, hogy mindenki gazdag, fejlett, szép hazában, korszerű feltételek között szeretne élni. Valójában azonban, az emberek, népek többsége ezt nehezen érheti el, marad számukra a küzdelem. Az igaz hazafiság nem egy kész és minden területen komfortos otthon szeretete, hanem ennél lényegesen több és más is. Az életet, kultúrát adó közösséghez, emberi kapcsolatokhoz való ragaszkodás, közös küzdelem a haza, az otthon, a közösség boldogulásáért.

és szorgalom, a megértő nyugalom, az udvariasság és műveltség, a figyelmesség és tapintat”. (14) A hazafiságra nevelésnek tehát ebbe az irányba is hatnia kell.

A Hazának – s benne a hazafiságra nevelésnek – új vonása, hogy a Hazát senki nem sajátíthatja ki magának, illetve, hogy a Hazából senki nem zárható ki. A Hazát sokféle-képpen lehet szeretni és szolgálni, s egy plurális társadalomban a hazafiságra nevelés más-más filozófiára, koncepcióra, programokra és módszerekre épülhet. Az állam nem rendelheti el, hogy polgárai váljanak hazafiakká, lokálpatriótákká. A hazafiság alapvető feltétele a szabadság, a gondolkodás, a szabad akarat kinyilvánítása, az önkéntes kapcsolat- és feladatvállalás. (15) Ily módon a hazafiságra nevelés – emberségre nevelés. A hazafiságra nevelésben a nevelési-oktatási intézmények – különösen a honvédség által fenntartottak – kiemelt jelentőséget kapnak. A „regionális haza” sajátos műveltséget ad az állampolgároknak, felvértezi őket, hogy közéleti szereplésük kiterjedhessen.

Az új tantervi struktúra szinte minden részében megvannak a hazafias nevelés tényezői. Mégis talán a történelem az a diszciplína, amely a *Horthy*-korszaktól kezdve más-más előjellel, de mégis nagyobb szerepet kapott a többenél. Kétségkívül a hazafias nevelés nem lehet reszortfeladat, de mert a közösség és társadalom elsősorban történetiségében érthető meg, ezért a történelem afféle közös nevezőként jön számításba.

A történelem által kialakított tudat az egyén sajátja, amelyhez érzelmek is kapcsolódnak. Van a mi történelmünknek egy huszadik századi pontja, amely sok tragédiánk mellett mindmáig különösen élő problémát jelent, s egyúttal hazafiságunk próbaköve is. Trianon sokkját mindmáig nem sikerült feldolgoznunk. Az egész kérdéskör a legutóbbi időig a tabuk közé tartozott, s aki e korszakkal reálisan foglalkozott, ritkán kerülhette el a nacionalizmus vádját. Az igazságtalan döntés hatásainak feltárása nélkül a 20. századi magyar történelemhez aligha nyúlhatunk.

*

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az integráció versenyt is jelent, melyben önbecsülés nélkül nincs siker, önismeret nélkül nincs érvényesülés. Benyomásom, hogy az önbecsülés mértéke a környező nemzeteket nézve, nálunk a legalacsonyabb. Reális nemzetképet kell tehát kialakítanunk magunkról, amelyben meg kell jeleníteni a változó nemzeti karaktert, s ezt népszerűsíteni kultúrdiplomáciánk feladata lenne a világban. Reális ismeretekre, alapos tudásra van szükségünk ahhoz, hogy a korábbi korszakban a nacionalizmus ürügyén a történelmi tudatból kiradírozott emlékek újra tudatunk részévé válhassanak, s ehhez józan megközelítés szükségeltetik, már csak azért is, mert legalább két nemzedéknek – beleértve a tanárokat is – nincs reális képe legújabb korunkról.

Az integráció óhatatlanul fölveti a tolerancia kérdését mint a hazafiság összetevője, s rögtön két vonatkozásban is: országon belül és országon kívül. A társadalomismeret-órák vitái igazolják, hogy milyen erős az intolerancia fiataljainkban, ha például cigányokról, menekültekről van szó. Kívánhatjuk-e így, hogy az európai integrációban előítéletmentesen fogadjanak bennünket is?

Hasonlóképpen felvetődik az állami szuverenitás kérdése is. Az integrálódó Európában a nemzeti önrendelkezés joga egy adott szinten megilleti az adott nemzetet is, de ki dönti el, hogy milyen szinten? Ki határozza meg, hogy konfliktus esetén kinek van joga, s kinek nincs beavatkozni egy állam belügyeibe akármilyen szinten is? A kérdések megválaszolása ügyében még nagyon sokat kell tennünk, míg a nemzettudatunkba is beleépül, hogy a mai integráció nem egy totalitárius hatalom által ránk kényszerített döntés, s hogy csatlakozásunk az európai szervezetekhez nem szolgáltatja ki a nemzeti érdekeinket, hiszen az integrációs szervezetekben a nemzeti döntések konszenzussal elfogadott közös minimuma számít.

*

A hazafiságra nevelés fontos területe még a honvédelmi nevelés. Ez szerves része ugyan az általános nevelésnek, de mégis kicsit speciálisabb terület. A katonai doktrína

megváltozása magával hozta, hogy az eszme védelme után most a haza védelme került az első helyre. Ez a nevelési terület különösen fontos hangsúlyt kap a katonai középiskolákban és főiskolákon.

Hajlamosak vagyunk azt állítani, hogy a mi történelmünk itt, a Kárpát-medencében, honvédő harcok története. A magyar nép génjeiben kell lennie valaminek, ami erős védekező attitűdre készíteti, különben már rég beteljesedett volna a herderi jóslat, s elpusztultunk volna. (17) Létezik persze „pacifista” megközelítése a dolognak, amely inkább a túlélés, a megmaradás, az alkalmazkodás ösztönének szerepét hangsúlyozza a magyar történelemben. A kilencvenes évek egyik nagy vitája a fegyveres vagy alternatív katonai szolgálatról ezt a két pólust jelenítette meg. A pacifista megközelítés sem tagadja a honvédelmi nevelés pozitív oldalait, a fegyelmezett magatartásra, az állóképességre és a kitartásra való nevelés fontosságát. A honvéd középiskolák diákjai tudatosan készülnek a haza fegyveres szolgálatára, így nálunk a képzés és nevelés jellegzetességét a honvédelmi nevelés adja. Építünk azokra a történelmi tényekre, melyek bizonyítják, hogy a hősiesség ősi érték; az ember kockáztatja az életét az övéért, a barátaiért, a vele egy földön élőkért, a népért, a Hazáért. A honvédelmi nevelés alapja a bajtársiasság. A hazafias nevelésnek úgy látom értelmét, hogy ezzel együtt a békére is nevelünk, s természetesen alapvetően szeretetre is nevelünk. Az élet szeretetére, és arra, hogy ne magunkat szeressük elsősorban, hanem vállaljuk életünk kockázatásával megvédeni mindazt, amit szeretünk: a szűkebb családot, a nemzetet, a hazát.

A honvédelmi nevelés nem egyszerűen katonai előképzést jelent, hiszen elemi honvédelmi, katonai ismeretekre minden állampolgárnak szüksége van, akkor is, ha soha nem lesz katona, illetve nem használ fegyvert. A nemzetet szolgálni a túléléssel is lehet, az életfeltételek kritikus helyzetek közti megteremtésének képessége az egyik legfontosabb mindennapi kultúraelem. A honvédelem így tágul ki, s a katonai szolgálat helyett egyre inkább identitásbeli készenlétet jelent. Ez pedig az iskola szerepét hangsúlyozza, hiszen az iskola a legfontosabb identitást alakító tényező.

Jegyzet

- (1) PAPP IMRE: „Elindultam szép Hazámból...” – szép hazámba. A Jövő Magyarországa, 1997. 11–12. sz.
- (2) BODÓ LÁSZLÓ: Haza- és honvédelmi tudatunkról. Pedagógiai Szemle, 1990. 2. sz., 185–186. old.
- (3) Uo.
- (4) IHÁSZ ISTVÁNNÉ: „Hazádnak rendületlenül”. Töprengés a hazafias nevelésről. Megyei Pedagógiai Körcsop XX/1. 1990. 12. old.
- (5) Vö: MIKLÓS GYULA: Középiskolai tanulók hazaszeretete egy vizsgálódás tükrében. Pedagógiai Tanulmányok (Győr-Sopron) 1974. 1. sz., 22. old.
- (6) Pedagógiai lexikon A–H. Keraban Kiadó, Bp. 1997, 649. old.
- (7) BÓRA FERENC: A haza nevelő hatása. Módszertani Közlemények 1993. 2. sz., 66–68. old.
- (8) HORVÁTH CSABA: Gondolatok a haza szeretetéről. Új Katedra, 1991. 8. sz., 27. old.
- (9) SZABOLCS OTTÓ: Hazafias, honvédelmi nevelés a megújuló iskolában. = Oktatás–biztonság–honvédelem. A történelemtanári továbbképzés kézikönyvtára 10. Bp. 1997, 60. old.
- (10) Vö. TOBONYECZ ISTVÁNNÉ: Szülőföldünk, hazánk helye a világban. Óratervezet egy osztályfőnöki órához. Módszertani Közlemények, 1990. 2. sz., 120–123. old.
- (11) BÓRA FERENC: Az alulról szerveződő haza. Fejlesztő Pedagógia 1993. 3. sz., 55–59. old.
- (12) JÁSZBERÉNYI FERENCNÉ: Honismeret és történelem. Hogyan tovább? 1993. 5. sz., 5. old.
- (13) FRIDERY LÁSZLÓNÉ: Az identitástudatra nevelés. Hogyan tovább? 1993. 5. sz., 5. old.
- (14) LITVÁN JÓZSEF: Ítéletidő. Tekintet Alapítvány, Bp. 1991, 147–148. old.
- (15) BÓRA FERENC: Az alulról szerveződő haza, i. m., 56. old.
- (16) NAGY PÉTER TIBOR: Erkölcstan vagy értékeslegesség az iskolában. Új Pedagógiai Szemle, 1991. 11. sz., 3–10. old.
- (17) „Édes hazám”... fegyverrel vagy anélkül? Kerekasztal-beszélgetés a honvédelmi nevelésről. Új Pedagógiai Szemle, 1992. 10. sz., 42–58. old.